

## Poslední pohané v christianizovaném římském imperiu: III, Základní přehled protipohanské legislativy<sup>1</sup>

■ IVAN PRCHLÍK (Praha)

V předchozích dvou článcích této série byly příležitostně zmiňovány zákony, jimiž křesťanští císařové zamýšleli tradiční kultury potlačit. Tento článek je věnován právě jim a zamýšlen jako jejich v rámci možností podrobný přehled, nezbytný pro dobrou orientaci v celé sérii i v další argumentaci. Proto se v něm ovšem, tematicky dosti stroze, musím omezit právě jen na přehled hlavních bodů vývoje protipohanské legislativy a na otázky bezprostředně související.

Prvním císařem, jehož zákony vykazují jisté zvýhodňování křesťanské církve na úkor stoupenců ostatních náboženství, ale i omezení praktik souvisejících s tradičními kultury, byl Constantinus. Dnem odpočinku totiž např. vyhlásil neděli,<sup>2</sup> oprávnil biskupy rozhodovat místo soudců spory, i když o to požádala jen jedna ze stran,<sup>3</sup> nebo poskytl výhody městu, protože v něm převládalo křesťanské obyvatelstvo.<sup>4</sup> Za státní náboženství však křesťanství ne-

<sup>1</sup> Tento článek mohl vzniknout zejména díky studijnímu pobytu na Eberhard-Karls-Universität v Tübingen koncem roku 2007. Proto je na místě vřelé poděkování DAAD a prof. Franku Kolbovi, jejichž stipendium, respektive doporučení mi tento pobyt umožnilo. Překlady citovaných úryvků jsou mé vlastní, není-li výslovně uvedeno jméno překladatele; v takovém případě lze zdroj úryvku dohledat v seznamu připojeném na konci článku. Zákony, jejichž vrození je označeno hvězdičkou (\*), jsou (re)datovány až na základě moderních poznatků, které v komentáři k příslušnému zákonu shrnuje DELMAIRE 2005 a DELMAIRE 2009.

<sup>2</sup> *Cod. Theod.* II 8,1 z roku 321.

<sup>3</sup> *Const. Sirmond.* 1 z roku 333. Předchozí *Cod. Theod.* I 27,1 z roku 318\* je k témuž opravňoval, jen když o to požádaly strany obě.

<sup>4</sup> Jako fryzskému Orkistu, jemuž bylo na úkor blízké (a pohanské) Nakoleie vráceno postavení samostatného města, k čemuž srv. *CIL* III 7000 = *ILS* 6091. Vůči všeobecně přijímané interpretaci označení *SECTATORES SANCTISSIMAE RELIGIONIS* coby

prohlásil; proslulému *Ediktu milánskému* z roku 313 bývá tento smysl přikládán vadně. Edikt ve skutečnosti pouze postavil křesťanství všem ostatním náboženstvím na roveň a zastavoval pronásledování.<sup>5</sup> Naopak důvody pro omezování některých tradičních praktik byly spíše politické než náboženské. Constantinus totiž zakázal haruspikům navštěvovat soukromé domy, a to pod trestem upálení pro haruspika a zabavení majetku a deportace na ostrov pro toho, kdo by ho pozval. Veřejné provádění haruspicy i dalších tradičních náležitostí však výslovně povolil.<sup>6</sup> Navíc se nezdráhal, šlo-li o využití právě těchto prvků ve prospěch státu, případně sebe sama,<sup>7</sup> a ke konci své vlády potvrdil kněžím jejich privilegia.<sup>8</sup>

Přesto je předmětem sporů, zda vedle toho proti pohanům či jejich kultům přímo nevystupoval. V jednom zákoně nekřesťanům hrozil tvrdými tresty, ovšem pokud by nutili křesťany k obětem.<sup>9</sup> Množství zpráv v literárních pramenech je právě kvůli svému původu předmětem pochybností.<sup>10</sup> Názor, že zakázal domácí oběti, nesdílím.<sup>11</sup> Nejvíce problémů však působí rozpor mezi

---

křesťanů se sice vymezil BARDILL (2011, s. 289), leč jeho domnění, že obyvatelé města mohli ve své žádosti své skutečné přesvědčení schválně zamlžit, nebo že si naopak v roce 331 nemuseli být jisti Constantinovou oddaností ke křesťanství, považují spíše za výplod přehnané představivosti.

<sup>5</sup> Srv. LACT. *De mort. pers.* 48,2-12, zejm. §§ 2 a 4, respektive EVSEB. CAES. *HE X* 5,2-14, zejm. §§ 4 a 6.

<sup>6</sup> *Cod. Theod.* IX 16,1-2, oba z roku 319. K některým sporným momentům srv. PRCHLÍK (2012b, s. 2n., pozn. 12). Moderní badatelé navíc poukazují na fakt, že podobná nařízení vydávali i dřívější císařové, prameny cituje DELMAIRE (2005, s. 81, pozn. 1) a CHUVIN (1990, s. 30) dodává odkaz na nesouhlas samotného Platóna se soukromými kulty provozovanými v tajnosti (PLAT. *Leg.* X 909a-910d).

<sup>7</sup> Srv. *Cod. Theod.* XVI 10,1 z roku 320.

<sup>8</sup> *Cod. Theod.* XII 1,21 a XII 5,2 z let 335 a 337.

<sup>9</sup> *Cod. Theod.* XVI 2,5 z roku 323.

<sup>10</sup> Jejich přehled viz PRCHLÍK 2012b, s. 3, pozn. 13.

<sup>11</sup> Na základě zmínky v *Cod. Theod.* XVI 10,1 *dummodo sacrificiis domesticis abstineant, quae specialiter prohibita sunt*, jež by takový zákon datovala před rok 320 (srv. výše v pozn. 7), s ním přišel Karpp, ale odmítl ho NOETHLICH (1971, s. 23n. a s. 244, pozn. 145nn.), který považuje takový krok v Constantinově době za nepředstavitelný. Jádrem sporu je však výraz *specialiter*: Karpp jej totiž chápal ve významu „ganz besonders“, zatímco Noethlichs v něm viděl protiklad ke *generaliter*, tedy ve významu „in diesem besonderen Falle“. DELMAIRE (2005, s. 80n. a s. 427 s pozn. 2) sice pracoval s Rougéovým překladem „tout particulièrement“ a počítal s existencí zvláštního zákona, ale explicitě jej vztáhl pouze k domácímu provádění haruspicy (k čemuž srv. výše na této straně s pozn. 6).

tvrzením Eusebiovým a Libaniovým stran případného obecného zákazu obětí.<sup>12</sup> Dle moderních badatelů je Eusebiovo tvrzení podezřelé i proto, že takový zákon pouze zmiňuje, ale necituje, na rozdíl od Constantinova *Listu východním provinciím* z téhož roku 324, v němž (i v duchu výše zmiňovaného *Ediktu milánského*) vyzývá zejména křesťany k respektování nekřesťanů a jejich kultu, byť jej prohlašuje za klam.<sup>13</sup> Pokusů o řešení se objevilo více, zákon býval redatován do konce Constantinovy vlády,<sup>14</sup> vykládán jinak než jako obecný zákaz,<sup>15</sup> anebo rovnou považován za Eusebiovu smyšlenku,<sup>16</sup> proti čemuž však existují relevantní námitky.<sup>17</sup> I proto se sám kloním k tomu, že zákon vydán byl, a to právě v euforii z definitivního vítězství nad Liciniem, ale po nahlédnutí nemožnosti jeho prosazení přestal být uplatňován.<sup>18</sup> Zcela bezpochyby však Constantinus vystoupil proti blíže nespe-

<sup>12</sup> EVSEB. CAES. *Vit. Const.* II 45,1 (a stručněji i SOZOM. I 8,5) × LIBAN. *Orat.* XXX 6 a 37.

<sup>13</sup> Srv. úryvek citovaný PRCHLÍKEM (2012a, s. 84).

<sup>14</sup> Tak např. JONES 1964, s. 92.

<sup>15</sup> NOETHLICH (1986, sl. 1154) jej vztáhl pouze k provozování magie, skutečně ošetřenému *Cod. Theod.* IX 16,3 = *Cod. Iust.* IX 18,4 z roku 321\*, dle HEATHERA – MONCURA (2001, s. 51) byl namířen jen proti krvavým obětem a nezahrhoval dokonce ani *taurobolium* a DELMAIRE (2005, s. 82 s pozn. 1 a s. 83 s pozn. 2), který existenci obecného zákazu zpochybnil poukazem na množství literárně i nápisně doložených obětí konaných až do roku 390, byl přesvědčen, že Constantinus zapověděl pouze obětovat svým jménem.

<sup>16</sup> Tak DRAKE (1982, s. 464n.), který jako důvěryhodnějšího svědka upřednostnil Libania i zmíněný fakt, že zákon není Eusebiem citován, a GAUDEMET (1990, s. 454n.), jemuž vadilo, že není dochován v kodexech, protože jejich kompilátoři, byť provedli určitý výběr, by právě takový jistě neopominuli.

<sup>17</sup> BARNES (1984, s. 71n.) totiž poukázal na odkaz v Constantově *Cod. Theod.* XVI 10,2 *quicumque contra legem diui principis parentis nostri ... ausus fuerit sacrificia celebrare* („kdokoli se proti zákonu božského principa a našeho otce odváží konat oběti“), zatímco to, že zákon není citován, vysvětloval tím, že měl formu reskriptu a Eusebios jej znal jen z praxe. Naproti tomu je Libaniovo svědectví psáno až s odstupem asi padesáti let, netýká se přímo zákazu obětí a argumentace – v apologii *Pro templis* – může být účelová. Absenci zákona v kodexech vysvětlovala, ovšem už málo případně, SALZMAN (1987, s. 178) tím, že platil pouze ve východní části říše.

<sup>18</sup> Tak ERRINGTON 1988, s. 316nn. a BRADBURY 1994, s. 125nn. Jejich pohledy se však liší v tom, co jsem sám zatím záměrně formuloval ne zcela zřejmě: dle prvního byl zákon po několika měsících zmíněným *Listem východním provinciím* zrušen, dle druhého naopak zrušen nikdy nebyl, ale jeho uplatňování bylo jen příležitostné,

cifikované protikřesťanské polemice Porfyriově, další detaily jsou ovšem nejasné.<sup>19</sup>

Zákony zakazující obětování každopádně vydali Constantinovi nástupci Constans a Constantius II., i o ně se však vedou spory. Co se týče Constantova zákona,<sup>20</sup> byla dle některých jeho účinnost omezena,<sup>21</sup> jejich argumenty však považují za málo pádné, ba někdy sotva přijatelné.<sup>22</sup> Zákony Constan-

s čímž měl ostatně Constantinus od začátku sám počítat. Tomuto problému obecně bude věnován příští článek této série.

<sup>19</sup> Zákonem – známým však jen z literárních pramenů – z roku 333 jsou totiž spálením a trestem smrti pro své přechovávatele stiženy spisy Areiovy, což je dáno do ne zcela postižitelné souvislosti s Porfyriovými, které měly být zničeny. Není sice řečeno, že také na základě nějakého zákona, z logiky věci to však plyne, na rozdíl ale od toho, zda stejně jako v případě Areiových měli být trestáni i přechovávatelé spisů Porfyriových (srv. ATHANAS. *De decr. Nic. syn.* 39; SOCRAT. SCHOL. I 9,30-31; GELAS. CYZIC. *HE* II 36,1-2). Narážku na tento protiariánský zákon, a to právě přirovnání stoupců Areiových k Porfyriovým, obsahuje i pozdější *Cod. Theod.* XVI 5,66 = *Cod. Iust.* I 5,6 z roku 435, což ovšem může být i klíčem k pochopení záběru protiporfyriovského zákona. Dle DIGESER (1998, s. 135) totiž tkví toto připodobnění v tom, že jak Areios, tak Porfyrios odmítali božství Kristovo, což ovšem Porfyrios činil ve spise *Περὶ τῆς ἐκ λογίων φιλοσοφίας*. Pálen by byl tedy ten, zatímco známější *Κατὰ χριστιανῶν*, jehož název není původní a objevuje se až v 10. stol. (*Suda* Π 2098), eventuálně nemusel.

<sup>20</sup> *Cod. Theod.* XVI 10,2 z roku 341, k problémům dochovaného textu srv. PRCHLÍK 2012b, s. 7 pozn. 33.

<sup>21</sup> Dle BARBA (1963, s. 109n.) je nejen v tomto, ale i v *Cod. Theod.* XVI 10,3-6 odlišeno *superstitio* a *sacrificiorum insania* od nezakázaných oficiálních obětí. NOETHLICH (1971, s. 54) poukazoval na odkaz k zákonu Constantinovu (srv. výše s. 29 v pozn. 17), který za obecný zákaz nepovažoval (srv. výše s. 29 v pozn. 15), na to, že uzurpátor Magnentius později povolil noční oběti (srv. níže s. 31), což by těžko mohl učinit, kdyby obětování bylo zakázáno obecně, a na Constantův *Cod. Theod.* XVI 10,3 z roku 342\* na ochranu chrámových budov za hradbami města Říma. Dle SALZMAN (1987, s. 179n.) použil Constans ve snaze získat podporu vlivné pohanské aristokracie proti Constantiovi termín *superstitio* záměrně dvouznačně, aby si ho každý mohl interpretovat dle své potřeby. CHUVIN (1990, s. 36) jednak ztotožnil v textu odkazovaný Constantinův zákon (srv. výše s. 29 v pozn. 17) s výše (s. 28 s pozn. 6) probranými *Cod. Theod.* IX 16,1-2, a domníval se tak, že tento zákon zakazoval jen oběti určené k věštění budoucnosti, k tomu však zdůraznil, že Constantius, jehož mylně považoval za autora zákona, zůstal *pontifikem maximem*, a oficiální obřady tak zakázat nemohl (totéž naznačoval už i BARB).

<sup>22</sup> Mé výhrady jsou tyto: Constantinus obecný zákaz vydal, ale přestal uplatňovat (srv. výše s. 29 s pozn. 18). I *Cod. Theod.* XVI 10,3 začíná slovy *quamquam omnibus*

tiovy už dokonce počítaly s trestem smrti a k tomu s uzavřením chrámů a konfiskací majetku správců provincií, kteří by trestání těchto provinění zanedbávali.<sup>23</sup> I v jejich případech se objevily výklady směřující k podcenění jejich významu, byly však odmítnuty,<sup>24</sup> a to po právu, neboť ani literární prameny je nikterak nepodporují.<sup>25</sup> Oprávněná mi připadá jen polemika týkající se uzavírání chrámů, respektive toho, že by toto nařízení mělo být chápáno jako všeobecné. Daný zákon měl být zřejmě namířen především právě proti obětování, zatímco význam bytí obecně formulované zmínky o chrámech mohl být zkreslen až kompilátory kodexu, kteří ji vyňali z nějakého speciálnějšího kontextu. Zákon ostatně neukládá žádný trest za to, že by chrám zůstal otevřen, nýbrž pouze za provozování obětí.<sup>26</sup>

Příznivější byla pro pohany vláda Magnentiova, který povolil noční oběti,<sup>27</sup> a velmi příznivou samozřejmě Iulianova. Jeho nástupce Iovianus je postavou spornou. Jeho zákony totiž zmiňují jenom literární prameny, ovšem

---

*superstitio penitus eruenda sit etc.*, z nichž jsou Constantovy záměry jasně zřejmé. Oproti BARBOVI souhlasím s NOETHLICHSEM (1971, s. 54 a s. 268, pozn. 325) a GAUDEMETEM (1990, s. 455, pozn. 25 a s. 458), že *superstitio* v textu zákonů znamená prostě „pohanství“, či DELMAIREM (2005, s. 88), který pro *Cod. Theod.* XVI 10,2-3 počítal s významem „sacrifices“, a také s GEFFCKENEM (1920, s. 97), dle něhož právě tento zákon měl jen mírnit nedozírné následky *Cod. Theod.* XVI 10,2. Argument, že obecně řečeno i křesťanští císařové zůstávali *pontifiky maxime*, a nemohli tak proti tradičním kultům vystupovat, považuji za anachronickou aplikaci zásad moderního právního státu. A představa záměrné dvouznačného užití výrazu *superstitio*, respektive konstrukce, v níž se Constans snaží získat na svou stranu pohanskou aristokracii tím, že vydá zákon zakazující oběti, ale záměrně jej formuluje tak, aby ho pohané nemuseli respektovat, a očekává, že jej za to budou podporovat, se mi zdá, mírně řečeno, až příliš sofistickovaná.

<sup>23</sup> *Cod. Theod.* XVI 10,6 a XVI 10,4 = *Cod. Iust.* I 11,1 vydané v tomto pořadí v roce 356\*.

<sup>24</sup> Názor BARBŮV (srv. výše s. 30 v pozn. 21), že nezahrnovaly oficiální oběti, odmítl NOETHLICHS (1971, s. 64). K témuž snad směřuje poznámka DELMAIROVA (2005, s. 85n.), že veřejné oběti jimi postiženy být nemusely, protože se nekonaly přímo v chrámech, ale na venkovních oltářích. Oba zákony však obsahují i explicitní zákazy obětí jako takových.

<sup>25</sup> Srv. LIBAN. *Orat.* XXX 7, SOCRAT. SCHOL. III 1,45 a též THEODORET. *HE* III 3,6. První dva mluví o zákazu obětí explicite, třetí o εἰδῶλων θεορραπειῶν.

<sup>26</sup> Tak HEATHER – MONCUR (2001, s. 51nn.) o *Cod. Theod.* XVI 10,4 = *Cod. Iust.* I 11,1.

<sup>27</sup> Po jeho odstranění je ovšem Constantius promptně zakázal, srv. *Cod. Theod.* XVI 10,5 z roku 353.

protiřečí si. V křesťanských se mluví o zákonu povolujícím uctívat pouze boha křesťanů,<sup>28</sup> zatímco z jednoho, potažmo dvou pohanských by se zdálo, že zakázal jen provozování magie a věštění.<sup>29</sup> Dle starší interpretace učinil to první hned po svém nástupu a teprve později přistoupil k toleranci,<sup>30</sup> dle pozdější naopak uplatňoval náboženskou shovívavost hned od počátku své vlády, současně však podporoval křesťanskou církev a omezoval předchozí ze svého pohledu výstřelky Iulianovy.<sup>31</sup> V nejnovější době se objevil i názor, že k toleranci byl Iovianus pouze vyzýván,<sup>32</sup> vzápětí byl ovšem zpochybněn.<sup>33</sup> Jakési protipohanské legislativní akci však nasvědčují dva, či spíše tři přehlížené prameny<sup>34</sup> a dle Seecka je právě Iovianovi třeba přičíst i zákon

<sup>28</sup> Srv. *Chronicon acephalum* 12 a SOZOM. VI 3,3-4 a k tomu zmínku potlačení obětí u SOCRAT. SCHOL. III 24,6.

<sup>29</sup> Srv. THEMIST. *Orat.* V 67bc; 69bc; 70ab a k tomu LIBAN. *Orat.* XXX 7, z něž plyne, že co se týče obětování, změnili poměry po Iulianově smrti až Valentinianus s Valentem.

<sup>30</sup> Tak SEECK 1911, s. 367n. a s. 517 a STEIN 1928, s. 265, první s poukazem i na LIBAN. *Epist.* 1425,3, již datoval říjnem 363, ἔστι <δὲ> καὶ τῶν πολλὰ τεθνκότων, ἡνίκα ἐξῆν, καὶ νῦν εἰληπται μέσος τῶν ὅτε ἔθυσε λυπουμένων („patří k těm, kteří vykonali mnoho obětí, když to bylo dovoleno, a nyní byl přistižen mezi těmi, kteří se uráželi, když obětoval“).

<sup>31</sup> Tak NOETHLICH 1971, s. 76; 1986, sl. 1157.

<sup>32</sup> Dle VANDERSPOELA (1995, s. 148nn.) to vyplývá z THEMIST. *Orat.* V 68d-69a a 69c, zatímco pasáže, z nichž je patrné, že pro ukliďnění náboženských sporů pomocí zákona už cosi učinil (kromě výše v pozn. 29 odkázaných ještě *ibid.* V 68ab), vztáhl ke sporům vnitrokřesťanským. Navíc poukázal na absenci případného Iovianova zákona vyhlášujícího toleranci v kodexech.

<sup>33</sup> HEATHER – MONCUR (2001, s. 154nn.) odmítli argument *e silentio* s odvoláním na tutéž situaci podobného zákona Valentinianova, jehož existenci máme dosvědčenu, v kodexech však dochován není, k čemuž srv. níže s. 33 a v pozn. 37. Existenci Iovianova zákona naopak nasvědčuje THEMIST. *Orat.* V 70b ἱερὰ ἀνοίγων ἀποκλείει μαγγανευτήρια, καὶ θυσίας ἐννόμους ἀφίεις οὐ δίδωσιν ἄδειαν τοῖς γοητεύουσιν („otevřít svatyně, ale šejdírny uzavírá, povoluje zákonné oběti, ale šarlatánům prostor nedává“). Především však Themistiova indikativní vyjádření o tolerantní politice vztáhli i k pohanům, zatímco tam, kde opravdu žádá, se prý má obracet k císařovu okolí.

<sup>34</sup> Dle THEODORET. *HE* IV 24,3 a V 21,2 už Iovianus zastavil po smrti Iulianově slavení pohanských svátků a ISIDOR. *Hisp. Chron.* 347a zmiňuje uzavření chrámů. (Z anglického překladu K. B. WOLFA dostupného na [http://www.tertullian.org/fathers/isidore\\_chronicon\\_01\\_trans.htm](http://www.tertullian.org/fathers/isidore_chronicon_01_trans.htm) by se zdálo, že také vyloučil pohany ze zastávání úřadů, srv. § 102 *Jovian ... decided that it was no longer permissible for pa-*

zabavující chrámům pozemky darované či prodané jim předchozími císaři, datovaný ovšem až do konce jeho vlády – dle tohoto badatele správně, s čímž souhlasím.<sup>35</sup> Vedle dřívější představy vývoje Iovianova postoje se tak nabízí ještě jedno, byť vysoce spekulativní řešení, totiž že své postavení považoval za natolik slabé, že se obával kohokoli proti sobě popudit a do určité míry zkoušel hrát na obě strany.<sup>36</sup>

Valentinianus bývá považován za mimořádně tolerantního císaře, a to jistě oprávněně, pokud jde o počátek jeho vlády, kdy bohužel nedochovanými zákony vyhlásil náboženskou svobodu.<sup>37</sup> I tehdy však jinými přinejmenším

---

*gans to hold office.* Tento překlad je ovšem vadný, protože z kontextu je zřejmé, že ve formulaci ISIDOR. HISP. *Chron.* 347 (*Iouianus) paganis praeesse non posse assereret* je dativ *paganis* předmětem *praeesse*.) Třetím přehlíženým, byť nikoli SEECKEM a STEINEM, pramenem je *Chronicon acephalum*, tj. pramen navíc soudobý, takže není pravda, tvrdí-li odpůrci jejich interpretace, že je podpořena až prameny pozdními.

<sup>35</sup> *Cod. Theod.* X 1,8 je sice připsán Valentinianovi a Valentovi, ale datován 4. únorem 364, kdy ještě vládl Iovianus, který zemřel až 17. února. SEECK (1919, s. 111 a s. 214) dataci zachoval a opravil autora a místo vydání, zatímco NOETHLICH (1971, s. 289, pozn. 523), VANDERSPOEL (1995, s. 150 s pozn. 67) a DELMAIRE (2009, s. 226n.) zákon různými způsoby redatovali a připsali Valentinianovi. Přesto dávám za pravdu Seeckovi. Valentinianus totiž vydal jiný podobný zákon (srv. níže s. 34) a jako nepatrně pravděpodobnější se mi jeví, že jím korigoval svého předchůdce než sebe sama. A kromě toho je 4. únor i datem vydání zákona Iulianova, jímž nařídil vrátit chrámům vše, co jim bylo dříve odňato (srv. *Chronicon acephalum* 9), a opět se mi zdá nepatrně pravděpodobnější, že právě Iovianus proto úmyslně zvolil toto datum, než že by je změnil až kompilátor kodexu spleten zákonem Iulianovým, který ale do kodexu nezařadil. Další drobnou indicií jsou vyjádření SOCRAT. SCHOL. III 24,5 a ISIDOR. HISP. *Chron.* 347a, byť mluví o uzavření chrámů, a nikoli zabavení pozemků.

<sup>36</sup> A svou roli jistě mohl sehrát i další faktor, zmíněný jedním z anonymních recenzentů tohoto článku, totiž vliv barbarských velitelů vojsk. Konkrétnější odpověď by však podle mě mohla dát jen zvláštní studie, která je mimo prostorové možnosti tohoto článku.

<sup>37</sup> Srv. PRCHLÍK 2012a, s. 84 s pozn. 10 (citát z jiného zákona právě k těmto odkazující). Navíc dvakrát přiznal kněžím jejich privilegia, srv. *Cod. Theod.* XII 1,60 a XII 1,75 z let 364 a 371, byť NOETHLICH (1971, s. 84n. a s. 89n.) upozorňoval i na jinou než náboženskou motivaci. GEFFCKEN (1920, s. 143 a s. 293, pozn. 13) dále zmínil dva zákony, které proti jeho očekávání aspoň nejsou protipohanské, *Cod. Theod.* XV 7,1 z roku 371\* (dle Geffckena ale 367) zakazující hercům a herečkám pokřtěným při smrtelné chorobě v případě uzdravení návrat k jejich povolání a *Cod.*

podpořil křesťanství a omezil pohanské chrámy a zřejmě i obřady. Jedná se o tři zákony z přelomu let 364 a 365, jimiž přísně trestal úředníky, kteří by odsuzovali provinivší se křesťany k hrám v aréně, a rovnou smrtí ty, kteří by začleňovali křesťany do hlídek střežících pohanské chrámy,<sup>38</sup> a chrámům zabavoval vše, co jim daroval Iulianus.<sup>39</sup> Dle literárního pramene vydal zákon zakazující noční obětování namířené především proti konání mystérií, ale zase ho zrušil poté, co proti jeho platnosti na území jemu svěřeném intervenoval tehdejší prokonsul Achaie Vettius Agorius Praetextatus.<sup>40</sup> Dále právě od něj máme dochován zákon výslovně obnovující poměry doby Constantiovy, byť jeho záběr není zcela zřejmý.<sup>41</sup> Valens naopak proslul svými zásahy proti některým tradičním praktikám, mimo jiné stejně jako Valentianus zakázal noční oběti,<sup>42</sup> protipohanské zákony v pravém slova smyslu však od něj dochovány nemáme. Libaniovo tvrzení, že oba bratři zakázali oběti a povolili pouze pálení kadidla, bývá spíše odmítáno, sám bych nicm-

---

*Theod.* XIII 3,7 z roku 369 nařizující navracet falešné potulné filosofy do jejich vlasti, ty právě však nikoli.

<sup>38</sup> *Cod. Theod.* IX 40,8 a XVI 1,1. Dle NOETHLICHSE (1971, s. 85n.) sice náboženskou svobodu neomezovaly, byly však namířeny proti posilování pohanství, dle FOWDENA (1978, s. 57) měl ovšem druhý z nich naopak omezit moc biskupů nad nekřesťany.

<sup>39</sup> *Cod. Theod.* V 13,3.

<sup>40</sup> *Zos.* IV 3,2-3. K některým sporným momentům srv. PRCHLÍK 2011b, s. 309n., pozn. 1.

<sup>41</sup> *Cod. Theod.* XVI 2,18 z roku 370. Dle MARTROYE (1930, s. 683, pozn. 1) a NOETHLICHSE (1971, s. 79n.) totiž ještě nejsou výrazem *pagani* mínění pohané, ale venkované, dle druhého konkrétněji venkované stojící v Africe proti katolické církvi, tedy donatisté. Naopak GEFFCKEN (1920, s. 144) a DELMAIRE (2005, s. 159, pozn. 1) tyto *pagani* za pohany považovali, první se tímto zákonem ale dále nezabýval, přestože jde proti jeho pojetí Valentianiana a Valenta jako tolerantních císařů, druhý ho jen dosti vágně prohlásil za „allusion aux lois de Julien“. Možnost chápat ho jako protipohanský však nepodporuje okolnost, že byl kompilátory Theodosiova kodexu zařazen do sekce *De episcopis, ecclesiis et clericis*.

<sup>42</sup> *Cod. Theod.* IX 16,7 z roku 364 i s připojenou *interpretatio* zakazoval i provádění magických úkonů, a to pod trestem smrti. Ztotožnění s podobným zákonem připsaným Zósimem Valentianovi, ač s ním počítají mnozí, společně s NOETHLICHSEM neschvalují, srv. odkaz výše v pozn. 40. Po neúspěšném povstání Procopiově vydal Valens i *Cod. Theod.* IX 16,8 z roku 370\*, v jehož textu ovšem nenacházím oporu pro tvrzení KAHLLOS (2002, s. 53), že tento zákon kromě aktivit astrologů zakazoval „all sacrifices, public as well as private, by day as well as by night“.

ně byl opatrnější. Není totiž pravda, že pro ně není jiné opory, byť jedna je jen nejednoznačně formulována a druhá co do své historicity vysoce ošemetná.<sup>43</sup> Zejména by tak ovšem byly pochopitelné poněkud záhadné odkazy v pozdějších zákonech probraných níže.<sup>44</sup>

Během vlády Gratianovy protipohanský kurs gradoval. Už na jejím počátku totiž odmítl titul *pontifex maximus*<sup>45</sup> a na jejím konci zrušil státní financování tradičních kultů a zbavil instituce s nimi spojené veškerých privilegií, nemovitého majetku i možnosti nabývat jej napříště dědictvím.<sup>46</sup> Neaktiv-

---

<sup>43</sup> LIBAN. *Orat.* XXX 7 věřil např. SCHULTZE (1887, s. 207), kladoucí tento akt do konce Valentinianovy vlády, ale nikoli GEFFCKEN (1920, s. 143 a s. 293, pozn. 13) a NOETHLICH (1971, s. 90), druhý právě pro absenci jiné opory, ale i nesoulad s Valentinianovou náboženskou politikou uvažuje o souvislosti s Valentovým *Cod. Theod.* IX 16,7 probraným výše na s. 34 s pozn. 42. Zmíněnými oporami by mohli být BASIL. CAES. *Epist.* 217,81 a GEORG. ALEXANDRIN. *Vit. S. Ioann. Chrysost.* 4 [p. 84 Halkin]. První v souvislosti s poklesky některých křesťanů v době vpádu barbarů naráží na ἀθεμίτων τινῶν γευσάμενοι τῶν ἐν τοῖς εἰδώλοις τοῖς μαγικοῖς προσενεχθέντων αὐτοῖς, ovšem chápat ἀθεμίτων jako „protizákonných“ („ti, kteří z toho, co jim bylo mezi magickými modlami předloženo, cosi, co je proti zákonu, požili“) je pouze možné, ale ne nutné. U druhého zase lze najít řeč údajného athénskeho archonta Démosthena pronesenou v roce 367 či 368 během údajné návštěvy Athén Ióannem Chrysostomem. Důvěryhodností této zprávy se obšírně zabýval TROMBLEY (1993, s. 295nn. a s. 333nn.), dle něhož obsahuje vedle podezřelých a nejspíše i ahistorických komponentů naopak i řadu, pokud jde o realie druhé poloviny 4. stol., precizních detailů, které by Geórgios píšící po roce 620 těžko mohl znát či si náhodně vymyslet. Zmiňuje-li tedy jako aktuálně platná δόγματα τοῦ μὴ λατρεῦσαι τινα θεῶ ἐτέρῳ ἄλλ' ἢ μόνῳ Χριστῷ („ustanovení, aby nikdo neuctíval jiného boha, leč pouze Krista“), nemusí to být zcela pominutelné.

<sup>44</sup> Srv. níže s. 36 s pozn. 49.

<sup>45</sup> Srv. ZOS. IV 36. Dle PASCHOUDA (1975, s. 65nn.) se tak stalo roku 376, kdy měl Gratianus navštívit Řím, s čímž se ztotožňuji (resumé debaty s variantami 379, 382 nebo 383 srv. u KAHLOS 2002, s. 54, pozn. 23). Interpretace CAMERONOVA (2011, s. 51nn. a s. 647nn.), že Gratianus titul nikdy neodmítl, je zavržena PASCHOUEM (2012, s. 340nn.).

<sup>46</sup> Tento zákon se sice nedochoval, o jeho existenci však nelze pochybovat, odkazuje k němu totiž *Cod. Theod.* XVI 10,20 § 1 *secundum diui Gratiani constituta* (k němuž srv. níže s. 38 s pozn. 66). Přesto o tom, že tato opatření byla součástí nějakého zákona, pochybuje NOETHLICH (1986, sl. 1159), a to s odvoláním na SYMM. *Rel.* 3,13: *quod nomen accipiet ablatio facultatum, quas nulla lex, nullus casus fecit caducas?* („jaké jméno dostane odnímání majetku, u něhož žádný zákon, žádný soud neurčil, že připadá státu?“; překlad Štěpánky BROŽOVÉ, s. 316) a *ibid.* 3,15.

nějším protipohanským zákonodárcem 4. století však byl Theodosius. Jeho zákon prohlášující v roce 380 křesťanství za *de facto* státní náboženství ovšem budí rozpaky, protože soudobí autoři ho kupodivu vůbec nereflktují a je otázka, zda už byl namířen i proti pohanům, a ne zatím pouze proti hereetikům.<sup>47</sup> Sled dalších opatření<sup>48</sup> zcela nepřerušila ani známá Theodosiova roztržka s Ambrosiem, která navíc neměla dlouhého trvání. Otázkou ovšem je, co bylo myšleno dvěma obecnými odkazy k „zakázaným obětem“, které se objevují v zákonech z počátku osmdesátých let,<sup>49</sup> protože od konce vlády Iulianovy, který předchází zákazy jistě zrušil, vydal Valens zákaz pouze nočních obětí. Řešením by ale možná mohla být výše referovaná problematická práva Libaniova.<sup>50</sup>

Po urovnání zmíněné roztržky vystoupil Theodosius proti tradičním kultům ještě vehementněji, dvěma po sobě jdoucími zákony proti obětem. Prvním je zcela zapovídal, stejně jako navštěvovat chrámy a uctívat modly vytvořené lidskýma rukama, za což hrozil prokletím dle božských i lidských zákonů a státním úředníkům pokutami, stejně jako jejich kancelářím, pokud by úředníkově provinění trpěly a nenahlásily.<sup>51</sup> Obsah druhého byl v zásadě podobný, s tím, že nezmiňoval uctívání model, ale odpíral jakoukoli shovívavost těm, kdo by proti zákazu o cokoli spojeného s bohy či posvátnými obřady usilovali.<sup>52</sup>

---

Tato vyjádření však jsou spíše ukázkou Symmachovy, ale i Libaniovy taktiky nekritizování císaře adresně, ale pouze takto, připisující jejich rozhodnutí někomu jinému, k čemuž srv. PASCHOUD 1990, s. 558nn. O dataci, a to rokem 382, sporu není, srv. AMBROS. *Epist.* 17,10: *ante biennium ferme* (dopis je z roku 384).

<sup>47</sup> *Cod. Theod.* XVI 1,2 = *Cod. Iust.* I 1,1 z roku 380. S uvedeným výkladem počítal např. NOETHLICH (1971, s. 132), zatímco např. GAUDEMET (1990, s. 457) v něm deklaraci státního náboženství viděl. Že možná ani nikdy nebyl zveřejněn, se zase domníval KING (1962, s. 13), protože se o jeho existenci nikde nezmiňuje Grégorios z Nazianzu, pobývajícím tehdy v Konstantinopoli.

<sup>48</sup> Srv. PRCHLÍK 2012b, s. 20nn.

<sup>49</sup> Srv. *Cod. Theod.* XVI 10,7 z roku 381 *uetiia sacrificia diurna nocturnaque* a *Cod. Theod.* XVI 10,8 z roku 382 *prohibitorum usus sacrificiorum*, komentované NOETHLICHSEM (1971, s. 327, pozn. 939).

<sup>50</sup> Srv. výše s. 34n. s pozn. 43.

<sup>51</sup> *Cod. Theod.* XVI 10,10 z roku 391. Někteří považovali už tento zákon za definitivní zákaz pohanství, nicméně McLYNN (1994, s. 331n.) v něm neshledal nic nového oproti stavu nastolenému *Cod. Theod.* XVI 10,4; 10,6 a 10,7.

<sup>52</sup> *Cod. Theod.* XVI 10,11 z roku 391.

Poslední krátkodobý zvrat v protipohanském kurzu přinesla epizodická vláda Eugeniova, ovšem jeho přesný průběh je opět sporný. Financování tradičních kultů obnovil přinejmenším formou daru soukromým osobám,<sup>53</sup> pozdější obnovení financování řádného je však už sporné a rozsah zrušení dosavadních protipohanských opatření nejasný.<sup>54</sup> Theodosius však každopádně s předstihem tradiční kultury zakázal zákonem nejdůkladnějším ze všech dosavadních, a to jak vymezením, že se vztahuje na každého bez rozdílu a týká se jakéhokoli místa, tak i výčtem, co všechno zakazuje, totiž obětovat modlám, provádět očištné obřady ohněm, pálit kadidlo, rozvěšovat věnce a ulévat víno. Oběť a haruspiciu přímo prohlašoval za urážku majestátu, a to i když dotaz nesměřoval k blahu císařů, ale týkal se soukromé osoby, a žaloba tohoto zločinu byla povolena komukoli. Uctívání model kvalifikoval jako znesvěcení náboženství, jež mělo být trestáno konfiskací nemovitosti či pozemku, kde k němu došlo. Obětování v chrámech nebo v cizích nemovitostech či na pozemcích mělo být pokutováno. Státní úředníci byli povinováni na dodržování zákona dohlížet, zatímco za případné krytí prohřešků nebo nedbalost měli být i se svými podřízenými pokutováni.<sup>55</sup> Jakýmsi symbolem Theodosiova protipohanského tažení je následný zákaz olympijských her.<sup>56</sup>

Další císařové theodosiovské dynastie v protipohanské politice a dalším omezování pokračovali. Arcadius vydal vlastní verzi zákazu tradičních kultů,<sup>57</sup> paušálně zbavil pohanské kněží všech privilegií<sup>58</sup> a dvěma zákony vystoupil i proti chrámům: jeden určoval stavební materiál ze zbořených chrámů k opětovnému použití pro veřejné stavby, druhý už nařizoval venkovské chrámy přímo zbourat, aby nespáděly k porušování zákonů.<sup>59</sup> Honorius nej-

<sup>53</sup> Ovšem až po třetí žádosti, srv. AMBROS. *Epist.* 57,6; dle SZIDATOVA (1979, s. 496n.) resumé moderní debaty se tak stalo každopádně až během roku 393.

<sup>54</sup> Srv. PRCHLÍK 2012b, s. 23n. a tam citované odkazy a k nim ještě CAMERON 2011, s. 90nn.

<sup>55</sup> *Cod. Theod.* XVI 10,12 z roku 392. Názor MARTROYŮV (1930, s. 698), že se tento zákon vztahoval jen na soukromou sféru pohanské zbožnosti, nikoli však na veřejnou, nesdílí, nakolik je mi známo, nikdo. Právě tento zákon bývá označován jako definitivní zákaz pohanství nejčastěji.

<sup>56</sup> K podrobnostem srv. PRCHLÍK 2012a, s. 93, pozn. 48.

<sup>57</sup> *Cod. Theod.* XVI 10,13 z roku 395. Teprve v něm viděl definitivní zákaz pohanství MARTROYE (1930, s. 699).

<sup>58</sup> *Cod. Theod.* XVI 10,14 z roku 396. O jaká privilegia šlo, upřesňuje DELMAIRE (2005, s. 449, pozn. 2).

<sup>59</sup> *Cod. Theod.* XV 1,36 a XVI 10,16 z let 397 a 399.

spíše také zakázal obětovat, a to dokonce pod trestem smrti, a nařídil zničit kultovní sochy.<sup>60</sup> Později zbavil chrámy i subvencí, které jim zřejmě ještě poskytovala některá města, a přířkl je vojákům, jejich budovy určil k veřejnému použití, zatímco oltáře a sochy měly být strženy a konání jakýchkoli slavností napříště zapovězeno, na což měli dohlížet biskupové, zatímco nečetní úředníci měli být pokutováni.<sup>61</sup> Vzápětí byli mezi jinými též pohané vyloučeni ze služby v císařském paláci, účinnost tohoto zákona však byla poté ještě zrušena,<sup>62</sup> a poté i ze zastávání funkce *defensora ciuitatis*, volené městskými elitami.<sup>63</sup> Dále Honorius rozšířil tresty pro úředníky, kteří by uplatňování protipohanských zákonů zanedbávali, i na ztrátu úřadu a stanovil tresty pro městské a lokální předáky.<sup>64</sup> Své protipohanské zákonodárství pak zakončil dalšími restrikcemi především proti kněžím<sup>65</sup> a poté proti kněžím znovu a všem s kultem spojeným místům, která byla konfiskována, jakož i proti institucím s nimi spojeným.<sup>66</sup> I Theodosius II. na východě

<sup>60</sup> ECKMANN (1991, s. 64n.) takto interpretoval slova AVGVSTIN. *Contr. epist. Parmen.* I 9,15 a vztáhl k situaci po porážce Gildonově v roce 398.

<sup>61</sup> *Const. Sirmond.* 12, jejímž částmi jsou *Cod. Theod.* XVI 5,43 a XVI 10,19, z roku 407\*. JONES 1964, s. 938 se zákonu, který „should by this date have been hardly necessary“, podívoval, zatímco s tím, že odebrané subvence zřejmě poskytovala chrámům města, počítal DELMAIRE (2005, s. 90 a s. 454, pozn. 3). FOWDEN (1978, s. 65) považoval tento zákon za počátek systematického bourání chrámů mylně.

<sup>62</sup> *Cod. Theod.* XVI 5,42 z roku 408. Ačkoli pohané v jeho textu výslovně uvedeni nejsou, dosvědčuje ZOS. V 46,3-4, že pokud se jich neměl týkat, byly to pouze osobní výjimky, i že byl později zrušen. Historicitu této zprávy sice někteří zpochybňují, srv. VON HAEHLING 1978, s. 474n., podle mě však k tomu u zprávy převzaté Zósimem z Olympiodóra není důvod (k Zósimovým pramenům a jeho způsobu práce s nimi srv. PASCHOUD 2000, s. xxxvinn. a přímo k Olympiodórovi PASCHOUD 2000, s. lxxvnn.).

<sup>63</sup> *Cod. Iust.* I 55,8 z roku 409. K možnosti, že text tohoto zákona byl později interpolován, srv. DELMAIRE 2009, s. 414n., pozn. 3, zde probíraného nařízení se to však netkne.

<sup>64</sup> *Cod. Theod.* XVI 5,46 = *Const. Sirmond.* 14 z roku 409.

<sup>65</sup> *Cod. Theod.* XII 1,176 z roku 413.

<sup>66</sup> *Cod. Theod.* XVI 10,20 z roku 415, jehož stručnějším výtahem je *Cod. Iust.* I 11,5. Dle NOETHLICHSE (1998, s. 15n.) znamenalo odnětí kultovních míst prakticky zákaz shromažďování, zatímco hrozbou smrti představitelům tradičních kultů, kteří by lidu rozdělávali životní prostředky, se obracel proti pohanské charitativní konkurenci. Toto opatření však DELMAIRE (2005, s. 460n., pozn. 3 a 4) vykládal jinak, totiž

vyloučil pohany, tentokrátě výslovně a oproti Honoriovi i šířeji, ze státních služeb v podstatě obecně, vojsko nevyjímaje.<sup>67</sup> V roce 435 přišlo definitivní zúčtování s chrámy: pokud ještě zůstaly netknuty, měly být zbourány právě nyní, přičemž nerespektování zákona mělo být opět trestáno smrtí,<sup>68</sup> a od roku 438 se měl císařův hněv vzednout proti majetku i krvi každého, kdo by byl přistižen při obětování, kdekoli a jakémkoli.<sup>69</sup> K tomu nařídil likvidaci protikřesťanských polemik.<sup>70</sup> Valentinianus III., či spíše jeho matka Galla Placidia, se pohany zabývali jen na začátku své vlády, a to mimo jiné v rámci zákona, jímž současně vrátili křesťanské církvi privilegia, která jí – aniž by bohužel bylo známo cokoli bližšího – odebral uzurpátor Iohannes. Tím-též zákonem však byla zároveň pohanům odepřena možnost vystupovat na soudech jako advokáti, sloužit ve státních službách a vlastnit křesťanské otroky, čímž však ve srovnání s ostatními nepřáteli katolické víry dopadli ještě relativně dobře.<sup>71</sup> Dalším však bylo nařízeno, aby titíž nepřátelé, mezi nimi tentokrátě i pohané, byli od bludu odvedeni násilím, pokud to nejde rozumem.<sup>72</sup>

---

jako namířené proti vojákům, kteří by parazitovali na veřejném rozdělení obilí. Jeho výklad však nepodporují kompilátoři Theodosiova kodexu, kteří tuto pasáž v textu zařazeném do sekce *De paganis, sacrificiis et templis* ponechali, zatímco pozdější kompilátoři kodexu Iustinianova vypustili nejen tuto, ale i jiné.

<sup>67</sup> *Cod. Theod.* XVI 10,21 z roku 415\*.

<sup>68</sup> *Cod. Theod.* XVI 10,25.

<sup>69</sup> *Nov. Theod.* 3,8.

<sup>70</sup> Zákon nařizující spálit všechny protikřesťanské spisy Porfyriovy, protože zákonodárce nechce, aby se texty, které rozčilují boha a škodí duši, dostaly k lidskému sluchu, figuruje už v aktech efeského koncilu z roku 431, a to mezi konstitucemi vydanými císařem, srv. ACO I 1,4 p. 66, vers. 8-12. Tentýž zákon se pak objevuje i v kodexu Iustinianově, ovšem s datací do roku 448 a s drobným doplňkem, jakýmisi souhrnným odkazem je totiž nařizováno pálit protikřesťanské spisy i jakýchkoli dalších autorů, srv. *Cod. Iust.* I 1,3. Přechovávání spisů samých však tímto zákonem ani v jedné z verzí sankcionováno nebylo.

<sup>71</sup> *Const. Sirmond.* 6 z roku 425, jejíž částí, týkající se vrácení odňatých privilegií, je *Cod. Theod.* XVI 2,47. Spojení *causam agere* je zde nejspíš nutno chápat v uvedeném užším smyslu, jak činí DELMAIRE (2005, s. 87), a nikoli šířeji „vést soudní pře“ jako PRCHLÍK (2012b, s. 29). Dle NOETHLICHSE (1986, sl. 1174) se na pohany jako na nepřátele katolické víry vztahovala i další opatření, především zákaz pobytu ve městech, v textu zákona jsou však tito nepřátelé vyjmenováni a od pohanů a Židů odlišeni.

<sup>72</sup> *Cod. Theod.* XVI 5,63 z roku 425.

Dočasné ústupky byly jen krátkodobé a buď se o ni zasloužily postavy, které na císaře měly určitý vliv, jako Stilicho v případě Honoriově<sup>73</sup> či císařovna Eudokia a další, kteří měli ve dvacátých letech 5. stol. získat vliv na Theodosia II., s kterýmžto názorem se i přes částečně oprávněnou kritiku ztotožňují,<sup>74</sup> nebo byly tyto ústupky spíše zanedbatelné.<sup>75</sup>

Další císařové však vydávali nové protipohanské zákony, případně obnovovali stávající. Markiános, inspirován nejspíš chalkédonským koncilem, znovu zapověděl všechny náležitosti pohanských kultů, tedy tradičně uctívání a klanění se modlám, věnění veřejí chrámů, zažívání ohňů a pálení kadidel na oltářích, porážení obětí a libaci a nově i otvírání uzavřených svatyní právě za účelem provozování všech těchto praktik. I postihy byly tradiční, tedy trest smrti pro provinilce a pokuta pro liknavého úředníka. Kládł však důraz i na řádný a zákonný průběh jejich odsouzení.<sup>76</sup> León I. vyloučil pod trestem zákazu činnosti, ztráty majetku a věčného vyhnanství všechny nekatolíky z výkonu advokacie a správce provincií, kteří by jim v něm nezabránil, měla stihnout ztráta poloviny majetku a pětileté vyhnanství a kancelář

---

<sup>73</sup> Dle AVGVSTIN. *Epist.* 97,2-3 podnítil Stilicho v roce 399 vydání dvou benevolentnějších zákonů, *Cod. Theod.* XVI 10,17 = *Cod. Iust.* I 11,4 povolujícího slavnostní shromáždění lidu a *Cod. Theod.* XVI 10,18 na ochranu chrámových budov, byly-li vyprázdněny od všeho zapovězeného. V obou se ale zdůrazňuje platnost předchozích zákonů. K některým problematickým momentům Stilichonovy tolerantnosti však srv. PRCHLÍK 2012a, s. 84n.

<sup>74</sup> Letmý nástin sporu podává PRCHLÍK 2012a, s. 85n. Tolerantní mohl být už textově poškozený *Cod. Theod.* XVI 10,22 z roku 423, k němuž srv. PRCHLÍK 2012b, s. 27 s pozn. 162, jistě však *Cod. Theod.* XVI 10,23-24 (rozdělený až kompilátory kodexu, druhý je dochován i jako *Cod. Iust.* I 11,6), jímž byl trest smrti za obětování zmírněn na konfiskaci majetku a vyhnanství a bylo zapovězeno násilí na pohanech, pokud sami zákony neporušují.

<sup>75</sup> Arcadius povolil slavení svátku Maiúma, později je však zase zakázal, prý pro jeho nemravnost (*Cod. Theod.* XV 6,1-2 z let 396 a 399). Honorius nařídil chránit výzdobu veřejných budov, ovšem s obligátním připomenutím zákazu obětí (*Cod. Theod.* XVI 10,15 = *Cod. Iust.* I 11,3 z roku 399). A opět Honorius povolil po pádu Říma v roce 410 návrat do města některým sdružením, která se dříve podílela i na více či méně kultických aspektech pohanských svátků (*Cod. Theod.* XIV 7,2 a XV 7,13 z let 412 a 413).

<sup>76</sup> *Cod. Iust.* I 11,7 z roku 451. Nikde v textu ale nenacházím, že by trestem smrti měl být trestán i majitel místa, na němž se protizákonná činnost páchala, jak tvrdí CHUVIN (1990, s. 92), srv. nicméně níže na s. 41 totéž opatření v zákonu Leonta I. O spojitosti s chalkédonským koncilem uvažoval dosti případně NOETHLICH (1986, sl. 1167).

*praefecta praetorio* pokuta sto liber zlata.<sup>77</sup> A v tomtéž duchu uvalil trest i na majitele pozemku či domu, v němž by se s jeho vědomím přestupovaly protipohanské zákony. Pozemek či dům měly být konfiskovány a majitel buď zbaven svého postavení a majetku, měl-li jaké, případně mučen a poté poslán na práci do rudných dolů.<sup>78</sup> Zénón v zákoně regulujícím podmínky hledání pokladů mimo jiné zakazoval uchylovat se přitom k obětem.<sup>79</sup>

Vůči alespoň některým prvkům spjatým s tradičními kulty byl vstřícnější Maiorianus<sup>80</sup> a za obecně tolerantního bývá považován Anastasius, jiní však právě jeho podezírají z vydání dalšího velmi přísného protipohanského zákona. Podezření je to sice odůvodněné, po pečlivém zvážení všech okolností však spíše neoprávněné – autorem zákona totiž mohl být a asi nejspíše i byl Iustinianus, zatímco dobrým řešením okolností, které zakládají zmíněnou odůvodněnost, je naopak možnost, že Anastasius vydal zákon vůči pohanům jen dosti málo přísný, který se proto nedochoval.<sup>81</sup> Navíc ani další dva zákony, které se mohou jevit jako protipohanské, jimi spíše nebyly.<sup>82</sup>

<sup>77</sup> *Cod. Iust.* I 4,15 = II 6,8 z roku 468. DELMAIRE (2005, s. 87n.) sice vyloučení nepatříčně omezil jen na tribunály prefektů *praetorio*, ale jinak textu *nemo uel in foro magnitudinis tuae uel in prouinciali iudicio uel apud quemquam iudicem accedat ad togatorum uersorium* porozuměl lépe než PRCHLÍK (2012b, s. 30 s pozn. 178), který se mylně domníval, že řeč je o vyloučení z účasti na soudech vůbec.

<sup>78</sup> *Cod. Iust.* I 11,8 z roku 472.

<sup>79</sup> *Cod. Iust.* X 15,1 z roku 474. Dva vůbec nejpřísnější protipohanské zákony zachované v Iustinianově kodexu (*Cod. Iust.* I 11,9-10) však nevydal, třebaže jej z toho podezíral TROMBLEY (1993, s. 81nn.), k čemuž srv. PRCHLÍK 2012b, s. 31n., pozn. 185.

<sup>80</sup> Jehož *Nov. Maior.* 4 z roku 458 měla coby umělecké památky chránit chrámy, jejichž bourání a sekundární využívání stavebního materiálu nařizovali státní úředníci. Maiorianus však za takové jednání stanovil peněžní, a dokonce i tělesné tresty a podobnou praxi napříště povolil jen při schválení senátem a císařem samotným. Jak však zdůrazňuje NOETHLICH (1998, s. 16, pozn. 43), nebyla motivace vydání zákona náboženská, ale šlo o reakci na počínání Avitovo, který neměl z čeho vyplatit své galské jednotky, a tak nechal rozprodávat výzdobu veřejných budov, jak o tom informuje IOANN. ANTIOCH. *frag.* 202 [FHG IV p. 616].

<sup>81</sup> Ke *Cod. Iust.* I 11,9 srv. níže s. 42 s pozn. 88, ke sporu o jeho autora i k domněnce, že Anastasius ve skutečnosti vydal málo přísný zákon, srv. PRCHLÍK 2010, naopak pro Anastasia je CORCORAN (2009). Autorství Iustinianovu se nicméně dostalo sice nezamyšlené, ale přesto přesvědčivé obhajoby i ve výkladu WATTSOVU (2004, s. 180nn.).

<sup>82</sup> O tom, že v roce 501 přestal být po vydání Anastasiova zákona slaven svátek zvaný *Brytai*, nás informuje Ps. DIONYSIVS TELMAHRENSIS, *Chron.* ad ann. 813 [CSCO

Iustinianus, pokud jde o protipohanskou legislativu, přímo hýřil aktivitou. Pohany (a nejen je) zbavil možnosti sloužit ve státních službách i v armádě a vyučovat.<sup>83</sup> Výuka filosofie v Athénách byla zřejmě zakázána zvláštním zákonem.<sup>84</sup> Uzákoněna byla věčná platnost stanovených trestů.<sup>85</sup> Dále byla pohanům odepřena veškerá účast v soudních jednáních i dalších právních úkonech<sup>86</sup> a pod trestem smrti zapovězeno vlastnit křesťanské otroky.<sup>87</sup> Nakonec dvěma dosud nejpřísnějšími zákony nařídil, aby úředníci po pohanech pátrali a ve spolupráci s biskupy je potírali, zakázal jakoukoli formou daru kohokoli či cokoli s nimi spojeného podporovat, jinak tento dar připadl jejich obci, a navíc potvrdil protipohanská opatření svých předchůdců.<sup>88</sup> Druhým pak přímo uzákonil povinnost konverze a křtu, jinak následovalo absolutní zbavení všech práv i majetku a vyhnanství, a opětovně pohanům zakázal vyučovat i brát za to státní plat či požívat jakákoli privilegia. Ten, kdo by byl přistižen při obětování, měl být potrestán smrtí a děti provinilců měly být každopádně pokřtěny. Blíže neurčený zasloužený trest byl určen těm, kdo by konverzi jen předstírali, aby získali jakýkoli úřad či majetek, zbytek své ro-

---

121/Syr. 66 p. 200], císařův zákaz však formuluje nikoli jako namířený přímo proti svátku, ale jako zákaz jeho průvodního jevu, hlučného procesí tanečníků. Alternativně, ale v zásadě i komplementárně motivaci jeho vydání nabízí IOANN. ANTIOCH., frag. 214c [FHG V p. 31], v letech 500 a 501 se totiž dva *praefecti urbis Constantinopolitanae* pokusili oslavy bezprecedentně ukončit, což ovšem vyvolalo pouliční nepokoje s mnoha zavražděnými, čehož následkem byl císařův zásah. Ani narážky v ostatních pramenech citovaných PRCHLÍKEM (2010, s. 101, pozn. 29) Anastasiovu nenáboženskou motivaci nevyvracejí. *Cod. Iust.* I 4,19 = I 55,11 z roku 505 zase omezoval zastávání funkce *defensora ciuitatis* na stoupence pravověrného náboženství (*orthodoxae religionis*), inkriminovaná pasáž tohoto zákona však jen téměř doslovně opakuje to, co bylo uzákoněno už v roce 409 Honoriem, k čemuž srv. výše s. 38 s pozn. 63, ovšem včetně odkazu na sekundární literaturu, v níž je právě tento fakt reflektován způsobem, který nemusí být se zde prezentovaným pojetím úplně kompatibilní.

<sup>83</sup> *Cod. Iust.* I 5,12 §§ 6 a 9 z roku 527; *Cod. Iust.* I 4,20 z roku 527 nebo 528; *Cod. Iust.* I 5,18 §§ 4 a 10-13 z roku 529. K dataci tohoto posledního srv. CORCORAN 2009, s. 199 a zejm. s. 202.

<sup>84</sup> Základní informaci podává PRCHLÍK 2011a, s. 69 v pozn. 10, resumé moderní debaty PRCHLÍK 2012b, s. 33n., pozn. 199.

<sup>85</sup> *Cod. Iust.* I 5,19 § 4 z roku 529. K dataci srv. CORCORAN 2009, s. 202, pozn. 74.

<sup>86</sup> *Cod. Iust.* I 5,21 §§ 1-2 z roku 531.

<sup>87</sup> *Cod. Iust.* I 10,2 a I 3,54 §§ 8-11, nedatované. S trestem smrti počítá až ten druhý.

<sup>88</sup> *Cod. Iust.* I 11,9. K dataci srv. násl. pozn.

diny by však ponechali v pohanství.<sup>89</sup> Na tamní pohany Iustinianus nezapočetl ani po znovudobytí Afriky. Jednou z novel jim totiž ve prospěch katolické církve odňal veškeré budovy i výzdobu, již rovnou definuje jako vlastnictví církve, a navíc jim zakázal používat jeskyně a konat jakékoli obřady.<sup>90</sup> A v další novele mimo jiné zapověděl všem orthodoxním křesťanům jakýmkoli způsobem postoupit pozemek, na němž by stál kostel, mimo jiné právě pohanovi, a to pod trestem propadnutí jeho majetku místní církvi.<sup>91</sup> I v Iustinianově zákonu lze nalézt zmínku o protikřesťanském spisu Porfyriově, počítá však s tím, že i jeho opisování či i jen vlastnění už bylo zakázáno Iustinianovými předchůdci.<sup>92</sup> Vše lze uzavřít dodatkem, že některé starší zákony se protipohanskými či aspoň přísnějšími staly zřejmě až právě v době Iustinianově.<sup>93</sup>

Ani Iustinianem však protipohanská legislativa nekončí, potřebu zakročit proti pohanům pocítil ještě i León III., který dvěma zákony nařídil, aby odpadlíci provádějící oběti byli udáváni, přičemž ti, kdo přestoupili na křesťanství z pohanství a byli už pokřtěni, měli být popraveni,<sup>94</sup> a potrestat nejzazším způsobem ty, kdo by po křtu setrvali v bludu pohanů. Dále nařídil

---

<sup>89</sup> *Cod. Iust.* I 11,10. Dataci obou těchto zákonů po roce 531 navrhl WATTS (2004, s. 179nn.). K druhému lze ještě poznamenat, že jím nejpozději byli i pohané zbaveni občanských práv, a změnil se tak stav, na nějž poukazuje DELMAIRE (2005, s. 88) a který platil před rokem 438, kdy byl vydán Theodosiův kodex. Tehdy se jich, s výjimkou apostatů a na rozdíl od heretiků a manichejců, ztráta občanských práv ještě netýkala.

<sup>90</sup> *Nov. Iust.* 37 §§ 3 a 8 z roku 535.

<sup>91</sup> *Nov. Iust.* 131 § 14 z roku 545.

<sup>92</sup> *Srv. Nov. Iust.* 42,1 § 2 z roku 536. Známé zákony těchto předchůdců srv. výše s. 29n. s pozn. 19 a s. 39 s pozn. 70, tyto detaily však buď postrádají, nebo aspoň nejsou jisté. To ovšem vyžaduje předpokládat, že to buď přece jen ošetřoval zákon Constantinův, nebo že některý z císařů počínaje Markiánem a konče Iustinem vydal další takový zákon, v němž už tento zákaz obsažen byl. Určité řešení však nabízí i fakt, že Porfyriovy spisy byly Iustinianem zahrnuty do jedné skupiny a stíhány spolu s nestoriánskými. V kompletním textu starší verze zákona Theodosiova dochované v koncilních aktech je totiž dále řeč právě o nich a probíraná opatření vůči nim uzákoněna jsou, srv. ACO I 1,4 p. 66 vers. 21-27. Text se ovšem svým obsahem i bezprostředním kontextem vztahuje spíše pouze na spisy nestoriánské než i na Porfyriovy. Ani tak ale nelze vyloučit, že se Iustinianus odvolává právě pouze na tento Theodosiův zákon a vztahuje zde odkazovaný text i na spisy Porfyriovy, což by pak ale zřejmě muselo být běžnou praxí.

<sup>93</sup> K čemuž srv. PRCHLIK 2012b, s. 36, pozn. 208.

<sup>94</sup> *Appendix Eclogae* 3,16 [FBRG 4].

okamžitý křest těch, kteří ho ještě nepodstoupili – dětí bez prodlení, dospělých poté, co budou seznámeni se základy víry. Kdo by přijetí křtu pouze předstíral, aby získal úřední či vojenskou hodnost či majetek, zbytek své domácnosti by však pokrýt nenechal, měl být udán, patřičně potrestán a zbaven občanských práv. Nepokřtění nesměli dále vlastnit žádný majetek, movitý ani nemovitý, a museli odejít do vyhnanství a na přistižené při obětování či modloslužbě čekal opět trest nejzazší.<sup>95</sup>

I s Leontem III. se ovšem protipohanská legislativa zřejmě uzavřela jen, pokud jde o vznik nových zákonů. León VI. totiž ještě nechal zařadit do *Basilik*, tedy sbírky, v níž měly být shromážděny a účelněji uspořádány všechny aktuálně potřebné normy, a to v řeckém znění, mnoho protipohanských zákonů svých předchůdců.<sup>96</sup> A zcela na závěr je třeba zmínit i Rómána Laka-péna, i když už jen proto, že zakázal slavit *Brumalia* s odůvodněním, že jde o pohanský svátek.<sup>97</sup>

---

<sup>95</sup> *Appendix Eclogae* 3,17 [FBRG 4]. O mechanickém opakování a obnovování zákonů svých předchůdců, což za příčinu vzniku leckterých protipohanských zákonů někteří badatelé prohlašují, není bezpodmínečně nutné uvažovat ani v tomto případě. K době vlády Hérakleiovy lze totiž vztáhnout komentář jednoho literárního pramene týkající se možná tehdy aktuálního stavu legislativy. SOPHRONIVS, *Miracula sancti. Cyri et Ioanni*. 32,1, totiž žehrá na to, že jistý pohan, jenž měl uctívat modly, unikl trestu smrti, a to nikoli díky blahosklonnosti zákonů, ale současně naznačuje, že tuto blahosklonnost si ani nezasloužil, protože nezměnil své smýšlení. Z podání však není úplně zřejmé, zda tato poslední poznámka reflektuje právě zákonný stav doby Hérakleiovy vlády, a že tedy i tehdy bylo možné se trestu smrti vyhnout pouze konverzí, anebo jí autor vyjádřil pouze svůj názor, čímž pádem by bylo možné se domnívat, že doba vlády tohoto císaře mohla být k pohanům shovívavější a s trestem smrti za určitých okolností nemusela počítat. V takovém případě by Leontova legislativa byla zcela funkčním obnovením zákonného stavu předchozího.

<sup>96</sup> K účelu sbírky srv. *Basilic. praef. passim*, k údajné aktuálnosti zákonů zejména πᾶν μὲν ἐναντίον καὶ τὴν χρῆσιν οὐ παρεχόμενον ἐν τοῖς πράγμασι, διὰ τὸ ὡς εἰκὸς πολλὰ τῶν τῆς ἀρχαιότητος νομοθετημάτων παρευδοκιμηθῆναι τοῖς ὕστερον, ὑπεξελόντες καὶ ἀποκρίναντες· πᾶν δέ, ὃ μὴ ἀναγκαῖον, ἀλλὰ περιττὸν ἐδόκει, ἀποτεμόντες τῆς συνυφάνσεως („jednak jsme vyňali a odstranili vše, co překáželo a neposkytovalo užitek v praxi, protože, jak je přirozené, mnoho zákonů dávnověku bylo překonáno pozdějšími, a jednak jsme z této tkaniny vystříhli vše, co se nezdálo nutné, ale přebytečné“). Celkem čtrnáct starších zákonů týkajících se pohanství a zařazených do *Basilik* vypočítává PRCHLÍK (2012b, s. 38 v pozn. 216), takže neodpovídá skutečnosti explicitní tvrzení HALDONOVO (1997, s. 336), že „the anti-pagan legislation of the sixth century and before is not repeated in later codifications“.

<sup>97</sup> SRV. CONSTANT. PORPHYROGEN., *De cerim. aul. Byzant.* II 18 [vol. I p. 606 Reiske].

**Použité zkratky**

ACO	<i>Acta conciliorum oecumenicorum</i> , ed. SCHWARTZ
CSCO/Syr.	<i>Corpus scriptorum christianorum orientalium / Scriptores Syri</i>
FBRG	<i>Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte</i>
FHG	<i>Fragmenta historicorum Graecorum</i> , ed. MÜLLER

**Použité překlady**

Q. AURELIUS SYMMACHUS. *Žádost o navrácení sochy vítězství do budovy senátu*. Překlad Štěpánka BROŽOVÁ. In *Antická próza. Píši ti, příteli*. Praha: Odeon 1975, s. 312-317 a 399-401.

**Literatura**

- BARB, A. A. The Survival of Magic Arts. In *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*. Vyd. Arnaldo MOMIGLIANO. Oxford: Clarendon Press 1963, s. 100-125.
- BARDILL, Jonathan. *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*. Cambridge: Cambridge University Press 2011.
- BARNES, Timothy Davis. Constantine's Prohibition of Pagan Sacrifice. *American Journal of Philology*, 1984, 105, s. 69-72.
- BRADBURY, Scott. Constantine and the Problem of Anti-Pagan Legislation in the Fourth Century. *Classical Philology*, 1994, 89, s. 120-139.
- CAMERON, Alan. *The Last Pagans of Rome*. Oxford: Oxford University Press 2011.
- CHUVIN, Pierre. *A Chronicle of the Last Pagans*. Translated by B. A. ARCHER. Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press 1990.
- CORCORAN, Simon. Anastasius, Justinian, and the Pagans: A Tale of Two Law Codes and a Papyrus. *Journal of Late Antiquity*, 2009, 2, s. 183-208.
- DELMAIRE, Roland. *Les lois religieuses des empereurs romains de Constantin à Théodose II (312-438)*, volume I, *Code Théodosien, livre XVI*. Texte latin Theodor MOMMSEN, traduction Jean ROUGÉ, introduction et notes Roland DELMAIRE, avec la collaboration de François RICHARD. Paris: Cerf 2005.
- DELMAIRE, Roland. *Les lois religieuses des empereurs romains de Constantin à Théodose II (312-438)*, volume II, *Code Théodosien I-XV, Code Justinien, Constitutions Sirmondienne*. Texte latin T. MOMMSEN, P. MEYER, P. KRUEGER, traduction Jean ROUGÉ, Roland DELMAIRE, introduction et notes Roland DELMAIRE, avec la collaboration de Olivier HUCK, François RICHARD et Laurent GUICHARD. Paris: Cerf 2009.

- DIGESER, Elizabeth DePalma. Lactantius, Porphyry, and the Debate over Religious Toleration. *Journal of Roman Studies*, 1998, 88, s. 129-146.
- DRAKE, H. A. Rec. T. D. Barnes, Constantine and Eusebius. *American Journal of Philology*, 1982, 103, s. 462-466.
- ECKMANN, Augustyn. Pagan Religion in Roman Africa at the Turn of the 4<sup>th</sup> Century as Reflected in the Letters of St. Augustine. In *Paganism in the Later Roman Empire and in Byzantium* [= *Byzantina et Slavica Cracoviensia*, I]. Vyd. Maciej SALAMON. Cracow: UNIVERSITAS 1991, s. 61-78.
- ERRINGTON, R. Malcolm. Constantine and the Pagans. *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 1988, 29, s. 309-318.
- FOWDEN, Garth. Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire A.D. 320-435. *Journal of Theological Studies*, 1978, 29, s. 53-78.
- GAUDEMET, Jean. La législation anti-païenne de Constantin à Justinien. *Cristianesimo nella storia*, 1990, 11, s. 449-468.
- GEFFCKEN, Johannes. *Der Ausgang des griechisch-römischen Heidentums*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung 1920.
- VON HAEHLING, Raban. *Die Religionszugehörigkeit der hohen Amtsträger des Römischen Reiches seit Constantins I. Alleinherrschaft bis zum Ende der Theodosianischen Dynastie (324-450 bzw. 455 n. Chr.)* [= *Antiquitas*, Reihe 3, Band 23]. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH 1978.
- HALDON, J. F. *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*. Revised edition. Cambridge: Cambridge University Press 1997.
- HEATHER, Peter – MONCUR, David. *Politics, Philosophy, and Empire in the Fourth Century. Selected Orations of Themistius*. Translated with an introduction by Peter HEATHER and David MONCUR. Liverpool: Liverpool University Press 2001.
- JONES, A. H. M. *The Later Roman Empire 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey*. Oxford: Basil Blackwell 1964.
- KAHLOS, Maijastina. *Vettius Agorius Praetextatus. A Senatorial Life in Between* [= *Acta Instituti Romani Finlandiae*, vol. XXVI]. Rome: Institutum Romanum Finlandiae 2002.
- KING, N. Q. The Theodosian Code as a Source for the Religious Policies of the First Byzantine Emperors. *Nottingham Mediaeval Studies*, 1962, 6, s. 12-17.
- MARTROYE, François. La répression de la magie et le culte des gentils au IV<sup>e</sup> siècle. *Revue historique de droit français et étranger*, 1930, 4<sup>ème</sup> sér., 9, s. 669-701.

- McLYNN, Neil B. *Ambrose of Milan. Church and Court in a Christian Capital*. Berkeley and Los Angeles/London: University of California Press 1994.
- NOETHLICH, Karl-Leo. *Die gesetzgeberischen Maßnahmen der christlichen Kaiser des vierten Jahrhunderts gegen Häretiker, Heiden und Juden*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln. Köln: A. Wasmund-Bothmann 1971.
- NOETHLICH, Karl-Leo. Heidenverfolgung. In *Reallexikon für Antike und Christentum*, Bd. XIII. Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag 1986, sl. 1149-1190.
- NOETHLICH, Karl-Leo. Kaisertum und Heidentum im 5. Jahrhundert. In *Heiden und Christen im 5. Jahrhundert*. Vyd. J. VAN OORT – D. WYRWA. Leuven: Peeters 1998, s. 1-31.
- PASCHOD, François. *Cinq études sur Zosime*. Paris: Belles Lettres 1975.
- PASCHOD, François. L'intolérance chrétienne vue et jugée par les païens. *Cristianesimo nella storia*, 1990, 11, 545-577.
- PASCHOD, François. *Zosime, Histoire nouvelle*, tome I, livres I-II. Texte établi et traduit par François PASCHOD, nouvelle édition. Paris: Belles Lettres 2000.
- PASCHOD, François. On a Recent Book by Alan Cameron: The Last Pagans of Rome. *Antiquité tardive*, 2012, 20, s. 337-366.
- PRCHLÍK, Ivan. Anastasius or Justinian? To Whom Ascribe the Authorship of Cod. Iust. I 11,9? *Acta Universitatis Carolinae philologica – Graecolatina Pragensia*, 2010, 23, s. 97-105.
- PRCHLÍK, Ivan. Poslední pohané v christianizovaném římském imperiu, I: Základní fakta o násilí vůči nim. *Zprávy Jednoty klasických filologů – Auriga*, 2011(a), 53, s. 66-84.
- PRCHLÍK, Ivan. Zosimos, Praetextatus, and Valentinian I. The Quellenforschung Note on Zosimos, *Historia nova*, IV,3,3, and the Possible Purpose of the Annales of Nicomachus Flavianus. *Listy filologické*, 2011(b), 134, s. 309-322.
- PRCHLÍK, Ivan. Poslední pohané v christianizovaném římském imperiu, II: Limity perzekuce. *Zprávy Jednoty klasických filologů – Auriga*, 2012(a), 54, s. 82-100.
- PRCHLÍK, Ivan. *Poslední pohané a jejich postavení v christianizovaném římském imperiu, disertační práce*. Praha 2012(b) [nepublikováno, kopie dostupná v knihovně ÚŘLS FF UK].

- SALZMAN, Michele R. 'Superstitio' in the Codex Theodosianus and the Persecutions of Pagans. *Vigiliae Christianae*, 1987, 41, s. 172-188.
- SCHULTZE, Victor. *Geschichte des Untergangs des griechisch-römischen Heidentums*, I., *Staat und Kirche im Kampfe mit dem Heidentum*. Jena: Hermann Costenoble 1887.
- SEECK, Otto. *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*. Vierter Band. Berlin: Franz Siemenroth 1911.
- SEECK, Otto. *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr. Vorarbeit zu einer Prosopographie der christlichen Kaiserzeit*. Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung 1919.
- STEIN, Ernst. *Geschichte des spätrömischen Reiches*, I. Band, *Vom römischen zum byzantinischen Staate (284-476 n. Chr.)*. Wien: Verlag von L. W. Seidel & Sohn 1928.
- SZIDAT, Joachim. Die Usurpation des Eugenius. *Historia*, 1979, 28, s. 487-508.
- TROMBLEY, Frank R. *Hellenic Religion and Christianization c. 370-529*. Volume 1. Leiden/New York/Köln: E. J. Brill 1993.
- VANDERSPOEL, John. *Themistius and the Imperial Court: Oratory, Civic Duty, and Paideia from Constantius to Theodosius*. Ann Arbor: University of Michigan Press 1995.
- WATTS, Edward. Justinian, Malalas, and the End of Athenian Philosophical Teaching in A.D. 529. *Journal of Roman Studies*, 2004, 94, s. 168-182.

## ■ SUMMARY

### **The Last Pagans in Christianized Roman Empire: III, Basic Survey of Anti-Pagan Legislation**

In this article, a basic survey of the development of anti-pagan legislation in the christianized Roman Empire, as well as in the Byzantine Empire is given, along with main outputs of scholarly debate on related problems. Author's attitude towards some issues is presented, several alternative viewpoints are suggested, and a number of observations concerning some particular questions are offered.